

ФОРМИ, ВИДИ ТА СПОСОБИ ПРОТИДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Стаття присвячена дослідженню сучасних підходів до визначення форм, видів та способів протидії розслідуванню злочинів із боку зацікавлених суб'єктів, класифікації їх за різними критеріями, а також розмежування цих понять. Зроблено висновок, що поділ протидії на форми та види дає змогу розкрити різні аспекти цієї протиправної діяльності і тим самим вчасно запобігти перешкоджанню розслідуванню злочину.

Ключові слова: злочин, протидія, розслідування, форма, вид, спосіб.

Статья посвящена исследованию современных подходов к определению форм, видов и способов противодействия расследованию преступлений со стороны заинтересованных субъектов, классификации их по различным критериям, а также разграничения данных понятий. Сделан вывод, что разделение противодействия на формы и виды позволяет раскрыть различные аспекты данной противоправной деятельности и тем самым вовремя предотвратить препятствия расследованию преступления.

Ключевые слова: преступление, противодействие, расследование, форма, вид, способ.

This article deals with the research of modern approaches to the definition of forms, types and methods of counteracting the investigation of crimes by interested parties, their classification according to different criteria, as well as the delimitation of these concepts. The author concludes, the division of counteraction to forms and types allows to reveal various aspects of this unlawful activity and thereby prevent the prevention of an investigation of the crime in a timely manner.

Key words: crime, counteraction, investigation, form, kind, way.

Вступ. Визначення форм та видів протидії розслідуванню злочинів важливе для глибокого і цілеспрямованого вивчення криміногенних умов, що спричиняють поширення такої злочинності, розроблення науково обґрунтованих висновків і рекомендацій, спрямованих на удосконалення стратегії і тактики протидії цьому негативному явищу.

Вивченням і дослідженням питань та проблем щодо форм, видів та способів протидії розслідуванню злочинів займалися вчені-правознавці, серед яких: О.В. Александренко, Р.С. Белкін, С.Ю. Журавльов, В.М. Карагодін, О.Ф. Лубін, А.Р. Ратінов, Р.М. Шехавцов М.П. Яблоков та ін. Проте залишилось ще багато проблем, які потребують свого якнайшвидшого вирішення.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення правового аналізу форм, видів та способів протиправного втручання у процес розслідування та виявлення особливостей кожного з цих понять.

Результати дослідження. Протидія розслідуванню злочинів – умисна, протиправна, організаційно-психологічна діяльність (дія, бездіяльність), спрямована на перешкоджання повному, всебічному та об'єктивному розслідуванню злочинів.

Протидіючи встановленню істини, зацікавлені особи застосовують найрізноманітніші форми, види та способи протиправного втручання в процес розслідування. Під формою протидії варто розуміти вид активної поведінки протидіючого суб'єкта, в якій у певних ознаках, що проявляються зовні, відбиваються його психофізіологічні реакції на ситуацію, що склалася, під час вчинення злочину або його розслідування [1, с. 27].

Аналіз наукової літератури свідчить, що нині існує багато різних класифікацій форм протидії розслідуванню злочинів.

Стосовно процесу розслідування конкретного злочину Р.С. Белкін залежно від суб'єктів протидії та їх відношення до злочину, а також особи, яка проводить розслідування, виділяє «внутрішню» та «зовнішню» протидію [2, с. 129–130]. Під «внутрішньою» автор розуміє протидію, що здійснюється суб'єктами, які в тій чи іншій формі причетні до розслідування злочину, а саме: підозрюваними, обвинувачуваними, потерпілими, свідками, особами, які випадково опинилися на місці події, а також слідчими, експертами тощо. При цьому підкреслюється, що основною ознакою такої протидії є суперництво протилежних сторін у боротьбі за інформацію, їх прагнення отримати (приховати) від іншої сторони відомості не тільки про конкретні фактичні дані, що можуть стати доказами у справі, а й про наміри, лінії можливої поведінки. Тобто для осіб, які протистоять суб'єктам розслідування, характерним є володіння будь-якою інформацією про подію злочину і прагнення приховати, змінити або знищити її та (або) її носіїв.

«Зовнішня» протидія, як вважає Р.С. Белкін, проявляється у діях суб'єктів, які або взагалі не пов'язані з розслідуваною подією й особою, яка проводить розслідування, або пов'язані з нею процесуальними, службовими, іншими владними відносинами чи залежностями [2, с. 130–131]. Такими суб'єктами можуть бути посадові особи установ, підприємств, організацій (незалежно від форм власності), де було вчинено злочин, корумповані представники владних структур і правоохоронних органів, представники партій, профспілкових та інших громадських організацій, трудових колективів, окремих груп населення, родичів, друзів і близьких злочинця. При цьому зовнішня протидія, на думку автора, може виявлятися у приховуванні події злочину, вчиненого в організації, на підприємстві, з метою збереження престижу, приховуванні злочину або протидії розслідуванню корумпованих суб'єктів із корисливих мотивів, через причетність до діяльності організованих злочинних груп, примушуванні слідчого шляхом підкупу, обману, впливу авторитетом начальника, давання вказівок, обов'язкових для слідчого, до незаконних дій або дій, не викликаних інтересами слідства: зміни запобіжного заходу, припинення справи, перекваліфікації злочину на менш тяжкий тощо [3, с. 698–700].

На суперечливість пропозиції Р.С. Белкіна щодо розмежування «внутрішньої» і «зовнішньої» форм протидії розслідуванню злочинів і класифікації суб'єктів, які належать до кожної з них, вказує Р.М. Шехавцов. На його думку, у пізнавальному значенні запропоноване розмежування форм протидії, безсумнівно, становить інтерес. Однак у функціонально-практичному відношенні воно видається певною мірою штучним і в застосуванні має розумітися як криміналістично умовне, оскільки в розслідуванні будь-якого злочину різновиди протидії, що зустрічаються, вельми проблематично розмежувати: які з них «внутрішні», а які «зовнішні», а отже, визначити суб'єктів кожної з цих форм протидії [1, с. 30–31].

На нечіткість та умовність цієї класифікації вказує також А.М. Петрова, виділяючи при цьому ще одну форму протидії – «змішану». Обґрунтовуючи свою позицію, вона зазначає, що окремі особи з переліку, запропонованого Р.С. Белкіним, можуть виступати одночасно як суб'єкти як «внутрішньої», так і «зовнішньої» протидії. «У такому положенні, – пише автор, – може опинитися, наприклад, співробітник правоохоронного органу: він був на місці події, але протиправно став діяти не тому, що виявився обізнаний стосовно діяння, а під впливом інших причин (з огляду на корумпованість, підкуп, прохання з боку певних осіб тощо)» [4, с. 40–41].

Вважаємо, що запропонований поділ форм протидії є досить умовним, і розділяємо позицію І.В. Нецкіна у тому, що «по-перше, і це найголовніше, протидія як процес завжди «змішана». По-друге, не має принципового значення, де, коли, від кого отримав корумпований співробітник інформацію, використовуваним потім у цілях протидії (на місці події або в іншому місці). Він – суб'єкт протидії, і це є принципово» [5, с. 27].

Можливо, класифікація Р.С. Белкіна і є дещо умовною, проте, на наш погляд, вона має свої переваги, а отже, і практичне значення для процесу розслідування злочинів. Варто зазначити, що суб'єкти внутрішньої протидії є більш явними, оскільки кожен із них певною мірою процесуально залежить від слідчого, який визначає тактику і логіку своєї службової діяльності. При зовнішній протидії суб'єкти часто приховані, одразу не відомо, хто з них має зацікавленість та можливості перешкоджати процесу розслідування справи. А такий поділ протидії дає змогу слідчому швидко встановити коло потенційних суб'єктів протиправного впливу, оцінити їх реальні можливості перешкоджати слідству, а також спрогнозувати їх подальші дії та скласти план відповідного реагування.

Деякі науковці (А.Р. Ратінов, О.Ф. Лубін та ін.) вважають, що протидія розслідуванню злочинів може здійснюватися як в активній, так і у пасивній формах [6, с. 167; 7, с. 340–345]. Під активною протидією вони розуміють цілеспрямований вплив на носії доказової інформації або перешкоджання доступу до неї: давання неправдивих показань, обман, приховування та знищення речових доказів, створення інсценувань, примушення до давання неправдивих показань, непокора і прямиї опір слідчому тощо. Пасивна ж протидія, за визначенням А.Р. Ратінова, полягає у невиконанні необхідних дій: неповідомленні запитуваних відомостей, ненадання допомоги, нез'явленні за викликом для провадження слідчої дії, умовчуванні відомих фактів, відмові надати показань тощо [6, с. 167].

Проте, називаючи таку класифікацію криміналістично умовною, Р.М. Шехавцов зазначає, що те ж неповідомлення запитуваних відомостей пов'язане з активними діями, спрямованими на обґрунтування відсутності необхідних правоохоронним органам відомостей або неможливості їх надання; умисне нез'явлення за викликом для провадження слідчої дії завжди обґрунтовується якимись причинами; умовчування, як правило, пов'язане з неправдою щодо незнання особою фактичних даних про подію злочину [1, с. 31–32].

Таким чином, практичне значення цієї класифікації полягає не у вказівці на те, що протидія може виявлятися у формі дії чи бездіяльності, а у виділенні дій, пов'язаних із впливом на джерела інформації, яка має доказове значення (активна форма), і не пов'язаних із впливом на її носії (пасивна форма).

Окрім форм протидії, в юридичній літературі досить часто можна зустріти таке поняття, як «види протидії».

Так, В.М. Карагодін, класифікуючи форми протидії розслідуванню, називає такі їх види: акти, що перешкоджають розкриттю злочину; акти, що перешкоджають залученню до відповідальності винних і сприяють залученню невинних; акти протидії встановленню характеру і розміру шкоди; акти протидії, що перешкоджають встановленню обставин, які характеризують особу винного і впливають на ступінь і характер його відповідальності; акти протидії, спрямовані на перешкоджання встановленню причин та умов, що сприяли вчиненню злочину [8, с. 138–139].

Окрім цього, вказаний автор класифікує види протидії також за структурою (складні – система дій, операцій, прийомів; прості – одиничні дії, операції, прийоми), щодо розслідування (які здійснюються до, в період проведення та після завершення розслідування) і зазначає можливість подальшої диференціації всередині цих класифікаційних груп за іншими підставами [9, с. 21–31].

О.В. Александренко серед основних видів протидії розслідуванню виділяє: 1) приховування і знищення слідів злочину і злочинця; 2) приховування і знищення інформації, що має доказове значення, та її носіїв; 3) вплив на учасників кримінального судочинства (підкуп, погрози, шантаж та ін.); 4) втручання в діяльність правоохоронних органів, створення перешкод нормальному ходу діяльності слідчого (дознавача, оперативного працівника) з метою утруднити роботу по кримінальній справі [10, с. 43].

Залежно від характеру протидії з боку організованої злочинної групи, М.П. Яблоков виділяє такі її види: індивідуальна (заснована на особистому досвіді кожного члена ОЗУ), групова (заснована на загальних групових інтересах), корпоративна (заснована на корпоративних інтересах складної організованої структури) [11, с. 151].

Усю протидію, яка чиниться зацікавленими особами, залежно від об'єкта впливу А.М. Петрова поділяє на три види: 1) протидія розслідуванню шляхом надання протиправного тиску на осіб, які проводять розслідування (слідчих, працівників органів дізнання, прокурорів, суддів); 2) протидія розслідуванню шляхом здійснення протиправного впливу на осіб-носіїв інформації (свідків, потерпілих та ін.); 3) протидія, яка здійснюється на матеріальні сліди злочину [4, с. 42].

На думку О.Л. Стуліна, «систему класифікацій видів протидії можна уявити за такою схемою: суб'єктна класифікація (хто протидіє); класифікація за видами діяльності слідчого (де відбувається протидія); об'єктна класифікація (на що спрямована протидія); періодична (коли відбувається протидія); за ступенями якості (яка саме протидія) [12, с. 37].

Як бачимо, нині в науковій літературі немає єдиного підходу до розмежування форми та виду протидії, тому дуже часто різні автори для позначення одного і того самого явища застосовують різні терміни. Також немає єдності думок і серед практичних працівників, адже, відповідно до результатів нашого дослідження, 40,3% опитаних ототожнюють ці поняття, 33,7% вважають, що форми протидії – більш ширше поняття, ніж її види, а 22,1% вважають, що, навпаки, види включають в себе форми.

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення: форма – це тип, будова, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом [13, с. 1543–1544]. Тобто форма протидії – це спосіб існування змісту протидії, вид організації; зовнішнє вираження її внутрішнього змісту.

Вид за семантичним змістом об'єднує низку предметів, явищ за спільними ознаками і входить до складу загальнішого вищого розділу – роду [13, с. 132]. Тобто головною характеристикою виду є наявність спільної ознаки. З огляду на це можна стверджувати, що вид протидії – це зміст протидії, її суть, певні конкретні дії, об'єднані спільними ознаками, через які здійснюється протидія розслідуванню, а форма – зовнішнє вираження цього змісту, оболонка, яка має охоплювати зовнішній бік подібних між собою за суб'єктом, об'єктом, характером дій (видів) протидії розслідуванню злочинів.

Окрім цього, варто зазначити, що форма протидії – явище більш стале, незмінне, адже незалежно від виду злочину, незалежно від обставин конкретного кримінального провадження завжди є, наприклад, суб'єкти зовнішньої і внутрішньої протидії і підозрюваний при цьому завжди буде суб'єктом саме внутрішньої протидії, а посадові особи установ, підприємств, організацій, де було вчинено злочин чи корумповані представники владних структур і правоохоронних органів – зовнішньої. З іншої сторони, вид протидії, навпаки, є більш динамічним явищем, яке буде обиратись, змінюватись залежно від обставин справи, від мети та мотивів протидіючого суб'єкта, його можливостей перешкоджати слідству тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що форма протидії є більш загальним, ширшим поняттям, яке розкривається і конкретизується через види протидії. Наприклад, активна форма протидії виражається у таких її видах, як дача неправдивих показань, зміна показань, знищення документів тощо. До того ж 54,2% опитаних нами науково-педагогічних працівників юридичних вузів підтримало такий варіант вирішення цієї проблеми, що підтверджує його об'єктивність і можливість життєздатності у теорії криміналістики.

Кожен вид протидії має свої способи його реалізації, вчинення. При цьому і тут немає чіткого розуміння цього поняття.

Під способом прийнято розуміти певну дію, прийом або систему прийомів, яка дає змогу зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось [13, с. 1375]. Спосіб – це те, що служить знаряддям, засобом тощо в якій-небудь справі, дії. Тобто спосіб протидії – це сукупність методів, прийомів, послідовність дій чи використання засобів або знарядь, за допомогою яких здійснюється протидія розслідуванню та досягається злочинна мета. Це механізм реалізації протиправних діянь, які спрямовані на перешкодження розслідуванню злочину.

Свого часу способи протидії розслідуванню були досліджені В.О. Овечкіним в рамках класифікації способів приховування злочину. Всі способи приховування злочинів він ділить на дві групи: 1) способи, які полягають у перешкодженні отриманню органами досудового слідства інформації про злочин (переміщення матеріальних джерел інформації про злочин; їх маскування; укриття та знищення матеріальних, подекуди й ідеальних джерел інформації про злочин; ухилення від явки в слідчий орган; відмова від дачі показань; негативний вплив на осіб, які володіють інформацією про злочин); 2) способи, що полягають у перешкодженні отриманню органами досудового слідства інформації про злочин і надання замість неї неправдивої інформації (фальсифікація, інсценування; завідомо неправдиве повідомлення з метою приховування злочину) [14, с. 7].

Коментуючи цю класифікацію, Р.С. Белкін справедливо зазначає, що обрана автором її підстава не дає змоги чітко розділити на дві групи названі типові способи приховування злочину. Р.С. Белкін, розкриваючи зміст способів приховування злочину, поділяє їх на ряд груп, що включають приховування злочину шляхом [15, с. 209–210]:

1) утаювання інформації та (або) її носіїв може здійснюватись як в активній формі (приховування предмета посягання, речових доказів, грошей та цінностей, нажитих злочинним шляхом, інших об'єктів – джерел інформації; ухилення від явки в органи розслідування), так і в пасивній формі (умовчання, недонесення, неповідомлення запитуваних відомостей, відмова від дачі показань, невиконання необхідних дій);

2) знищення інформації та (або) її носіїв, у тому числі слідів злочину, цілком або частково (часткове знищення межує з фальсифікацією, іноді переплітається з нею);

3) маскування інформації та (або) її носіїв із метою зміни уявлень про спосіб учинення злочину, особу винного, призначення об'єктів – носіїв інформації та їх коло;

4) фальсифікація інформації та (або) її носіїв у формі свідомо неправдивих показань, свідомо неправдивих заяв, повідомлень, доносів; фальсифікацією є створення неправдивих слідів та

інших речових доказів; повна або часткова підробка документів; підміна, дублювання об'єктів; часткове знищення об'єкта з метою зміни його зовнішнього вигляду, фальсифікації призначення тощо (комбінованою фальсифікацією є неправдиве алібі);

5) змішані способи приховування злочинів – інсценування злочинів

Нині ця класифікація є загальноприйнятою. На наш погляд, перераховані способи приховування можуть розглядатися і як способи протидії зацікавлених осіб розслідуванню.

У літературі пропонується класифікація способів протидії розслідуванню, підставою якої є вплив на сліди злочинної діяльності [16, с. 43–45]. Всі способи протидії розслідуванню поділяються на ті, що здійснюють безпосередній вплив на сліди злочинної діяльності, та опосередкований. Метою безпосереднього впливу є недопущення виявлення слідів і їх залучення у сферу розслідування. Прямий вплив на сліди з боку зацікавлених осіб (злочинців і пов'язаних із ними осіб) реалізується їх приховуванням, знищенням, маскуванням, фальсифікацією та інсценуванням. Протидія цими способами може здійснюватися власне впливом на сліди злочину (матеріальні і ідеальні) або шляхом вдосконалення злочинної діяльності для забезпечення її приховування.

Метою опосередкованого впливу на сліди злочину є недопущення належного використання виявлених та зафіксованих слідів як доказів. Мається на увазі два види впливу на сліди злочину: вплив на слідчого, який здійснює розслідування, шляхом прямого і завуальованого підкупу, наклепу, погроз, провокацій, шантажу, заподіяння матеріальної шкоди, надання фізичного впливу, тероризування родичів і близьких, викрадення близьких осіб тощо.

Другий вид опосередкованого впливу пов'язаний зі створенням перешкод розслідуванню в управлінській, процесуальній, службово-адміністративній, організаційній та побутовій сферах. Такі способи протидії розслідуванню в криміналістиці не вивчені достатньою мірою і вимагають серйозного спеціального дослідження [16, с. 43–45].

Всі ці способи можуть застосовуватися як окремо, так і в сукупності, незалежно від етапу розслідування, посадового становища суб'єкта протидії та його ставлення до процесу розслідування.

Так, наприклад, активна форма протидії може проявлятися у вигляді підкупу потерпілого, свідка, та здійснюватися такими способами: шляхом передачі їм грошей, інших матеріальних цінностей, обіцянки просування по службі, здійснення певних послуг тощо.

Висновки. Отже, протидія розслідуванню злочинів одержує зовнішнє вираження у певних формах, видах, способах. Серед науковців немає єдиної точки зору щодо змісту цих понять та їх співвідношення. Проте сам факт термінологічних розбіжностей («форми», «види», «способи»), на нашу думку, вже свідчить про відсутність чіткого і однакового розуміння змісту і сутності поняття протидії розслідуванню злочинів. Наші спроби розібратися в цьому питанні привели нас до висновку, що форма протидії є більш загальним, обширним поняттям, яке розкривається і конкретизується через види протидії. Якщо вид протидії – це зміст протидії, її суть, певні конкретні дії, об'єднані спільними ознаками, через які здійснюється протидія розслідуванню, то форма – зовнішнє вираження цього змісту, оболонка, яка має охоплювати зовнішній бік подібних між собою за суб'єктом, об'єктом, характером дій (видів) протидії розслідуванню злочинів. Своєю чергою, спосіб протидії – це сукупність методів, прийомів, послідовність дій чи використання засобів або знарядь, за допомогою яких здійснюється протидія розслідуванню та досягається злочинна мета.

Науковцями пропонується багато класифікацій форм та видів протидії за різними критеріями, але оскільки протидія розслідуванню є явищем динамічним, ці класифікації є орієнтовними і, зважаючи на об'єктивні обставини розслідування конкретного злочину, можуть змінюватися і доповнюватися іншими. Проте поділ протидії розслідуванню на форми та види дає змогу розкрити різні аспекти цієї протиправної діяльності і тим самим вчасно запобігти перешкоджанню встановленню об'єктивної істини по справі.

Список використаних джерел:

1. Шехавцов Р.М. Форми та способи протидії розслідуванню злочинів і засоби їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинними організаціями): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Луганськ, 2003. 238 с.

2. Белкин Р.С. Противодействие расследованию и пути его преодоления криминалистическими и оперативно-розыскными средствами и методами. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования: учебник / под ред. Т.В. Аверьяновой, Р.С. Белкина. Москва: Новый юрист, 1997. С. 129–149.

3. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: учебник для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. Москва, 1999. 990 с.
4. Петрова А.Н. Противодействие расследованию, криминалистические и иные меры его преодоления: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Волгоград, 2000. 236 с.
5. Нецкин И.В. Противодействие расследованию таможенных преступлений, криминалистические средства и методы его преодоления: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2001. 163 с.
6. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. Москва, 1967. 290 с.
7. Криминалистика. Расследование преступлений в сфере экономики / Под ред. В.Д. Грабовского, А.Ф. Лубина. Н.-Новгород, 1995. 400 с.
8. Карагодин В.Н. Основы криминалистического учения о преодолении противодействия предварительному расследованию: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Екатеринбург, 1992. 388 с.
9. Карагодин В.Н. Преодоление противодействия предварительному расследованию. Свердловск, 1992. 176 с.
10. Александренко О.В. Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2004. 192 с.
11. Яблоков Н.П. Расследование организованной преступной деятельности: Практическое пособие. Москва, 2002. 172 с.
12. Стулин О.Л. Классификация видов противодействия. Российский следователь. 1999. № 5. С. 37–41.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
14. Овечкин В.А. Общие положения методики расследования преступлений, скрытых инсценировками. Харьков, 1975. 64 с.
15. Белкин Р.С. Криминалистика: учебный словарь-справочник. Москва: Юристъ, 1999. 268 с.
16. Журавлев С.Ю. Противодействие деятельности по раскрытию и расследованию преступлений и тактика его преодоления: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Н. Новгород, 1992. 210 с.